

Зборник радова Византолошког института XLVIII, 2011
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XLVIII, 2011

УДК: 94(497.11)"09/10":929.75(495.02:497.11)
DOI:10.2298/ZRVII148061K

ПРЕДРАГ КОМАТИНА

(Византолошки институт САНУ, Београд)

ВИЗАНТИЈСКА ТИТУЛА КОНСТАНТИНА БОДИНА*

У раду се разматра употреба титуле *ексусијасѿис* на новооткривеном грчком печату Константина Бодина. Анализира се значење и употреба ове титуле у изворима дипломатског карактера X века, као и њена употреба у XI веку. Поставља се питање зашто се она користи на Бодиновом печату уместо ниже титуле *архонѿи*, која је коришћена за раније српске владаре и да ли ова појава стоји у вези са чињеницом да од краја владавине Бодиновог оца Михаила српски владари носе *краљевску* титулу.

Кључне речи: Константин Бодин, Михаило, *ексусијасѿис*, *протосевасѿи*, *краљ*

The paper considers the use of the title *exousiastēs* on the newly discovered seal of Constantine Bodin. It analyses the meaning and use of this title in the sources of a diplomatic character of the 10th century, as well as its use in the 11th century sources. The question is posed why this title was used on Bodin's seal instead of the title *archōn*, which had been used for former Serbian rulers, as well as whether this phenomenon had any connection to the fact that Serbian rulers, beginning at the end of the rule of Bodin's father Michael, used the title of *king*.

Key words: Constantine Bodin, Michael, *exousiastēs*, *prōtosebastos*, *king*

Добро је познато каква оскудица изворних података прекрива најраније векове српске средњовековне историје. У таквим околностима сваки новооткривени изворни податак представља праву малу револуцију, а недавно је један такав податак објављен и представљен стручној јавности у Четрдесет петој свесци овог Зборника, захваљујући професору Жан-Клод Шенеу. Наиме, радећи на послу каталогизације печата који се чувају у Археолошком

* Чланак садржи део резултата насталих на пројекту бр. 177032 — *Традиција, иновација и идентитет у византијском свешћу* — који подржава Министарство просвете и науке Републике Србије.

музеју у Истанбулу, проф. Шене је међу њима пронашао један који је, по кружном натпису на свом аверсу и реверсу, припадао *Константиџину, њро-џосевасџу и ексуџијасџу Диоклије и Србије*.¹ Ж. К. Шенеу је одмах било јасно да је у питању нико други до Константин Бодин, познати српски владалац из последње четвртине XI века, поготово што је и за сам печат јасно да, према својим сигилографским карактеристикама, припада управо том времену.² Прецизније, Шене овај печат датира у почетак владавине Константина Бодина (влада од 1081. г.), када су односи између њега и новог цара Алексија I Комнина (1081–1118) били добри.³

Дакле, један документарни извор користи за српског владара Константина Бодина, за разлику од свих савремених или нешто познијих грчких наративних извора — титулу *ексуџијасџис* (ἐξουσιαστής). Шта она представља и зашто се употребљава уз име Константина Бодина на његовом печату с почетка владавине?

Док Ана Комнина уз име Бодина и његовог оца Михаила користи неодређену синтагму *ексарси Далматџа*,⁴ латински извори за њих обојицу искључиво користе титулу *rex* (*краљ*).⁵ Познији српски извори такође им приписују *краљевску џиџулу*.⁶ Нема сумње да велики жупан Стефан и његов

¹ Натпис на печату гласи: [Κ(όρι)ε βοήθ]ει Κοισ[ταντ]ίνω [(proto)]σεβαστῷ καὶ ἐξουσιαστ(ῇ) Διοκλίᾳς (καὶ) Σεβ[ί]ας], J. C. Cheynet, La place de la Serbie dans la diplomatie byzantine à la fin du XIe siècle, ZRVI 45 (2008) 90.

² Ibid., 90.

³ Ibid., 95–96.

⁴ Annae Comnenae Alexias, edd. D. R. Reinsch, A. Kambylis, Berolini — Novi Eboraci 2001, I, 16.8.

⁵ Писмо папе Григорија VII *Михаилу, краљу Словена* (*Michael regi Sclavorum*) од 9. јануара 1078. г., Diplomaticki zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, I, prig. I. Kukuljević-Sakcinski, Zagreb 1875, 161; великаш италијанског града Барија, Аргирин, дошао је априла 1081. г. *Михаилу, краљу Словена* (*ad Michalam regem Sclavorum*), и дао његовом сину (Бодину) своју кћер за жену, Lupi Protospatrii annales, ed. G. H. Pertz, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, 5, Hannoverae 1844, 60.40–41; сумњива повеља антипапе Климента III Виберта (1080–1100) из 1089. г. о правима Барске цркве, упућена је *Бодину, славном краљу Словена* (*Bodino, glorioso regi Sclavorum*), Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia, edd. L. Thallóczy, C. Jireček, E. Sufflay, I, Vindobonae 1913, 21; један од предводника Првог крсташког рата 1096. г., гроф Рајмунд Тулуски, пошто је са својом војском савладао неприступачне терене источне обале Јадрана, доспео је у Скадар *код краља Словена* (*ad regem Sclavorum*), са којим се и побратимио, Raimundi de Aguilers, canonici Podiensis, Historia Francorum qui ceciderunt Iherusalem, Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Occidentaux, III, Paris 1866, 236. Док Рајмунд из Агилера, који је присуствовао самом догађају, не наводи име тог *словенског краља*, нешто познији Ордерик Витал зна да је крсташе пријатељски примио *Бодин, краљ Словена* (*Bodinus, Sclavorum rex*), Ordericus Vitalis, Ecclesiasticae Historiae, PL 188, col. 659 A. Један мало познати извор домаћег порекла такође за Бодина користи титулу *rex*. У питању је печат његовог сина Ђорђа. Према натпису који садржи, тај печат је припадао *Georgii, fili regis Bodini*. О томе в. С. *Ђурковић*, Преци Немањини и њихова постојбина, прир. J. Калић, Стефан Немања — Свети Симеон Мироточиви, Београд 2000, 22, нап. 8.

⁶ Мислим да нема места сумњи да латинско *rex* одговара српском/словенском *краљ* и у XI веку, као што је то случај од XIII века надаље, Историја српског народа, I, Београд 1981, 189 (С. *Ђурковић*). Прво, зато што у другој половини XI века титула *rex* има своје прецизно значење и јасно одређено место у политичком поретку. У то време она означава искључиво *круп-*

брат Сава, када преко својих посланика у Риму 1217. г. од папе Хонорија III траже краљевску круну, позивајући се на краљевске традиције Дукље, *ѡ πρωτοϑιαιστω βασιλειω αυτου*, која се зове *велико краљевство ѡи ѡрва*,⁷ на уму имају управо време Константина Бодина и његовог оца Михаила.⁸

Титула *ἐξουσιαστής* у X веку — Значење и начин употребе титуле *ἐξουσιαστής* познати су из дипломатских приручника царског двора из средине X века. Такозвана *Λιστὴ τῶν τίτλων*, сачувана као 46. поглавље другог дела *Κнига о церемонијама*, садржи, како јој и сам наслов сведочи, *Називе којима цар ѡ треба да указује ѡ частѣ великашима и ѡрвацима ѡуђинаца*, поређане по хијерархијском редоследу.⁹ У овој листи, титула *ἐξουσιαστής* налази се на самом врху, на трећем месту, иза титула *ἐξουσιοκράτωρ* и *ἐξουσιάρχης*, као основна међу овим титулама изведеним од грчког појма *ἐξουσία* (*potestas*, *auctoritas*), а испред свих титула изведених од појма *ἀρχή* (*principium*, *principatus*) и свих осталих, нижих звања.¹⁰ У складу са њеним значајем и местом у хијерархији титула којима се цар обраћа страним владарима, ова титула се

нисаног владара, а право да додељују круне припадало је римским папама и римско-немачким царевима, в. *Królestwo u Słowian, Słownik starożytności słowiańskich*, II, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964, 526–527 (*G. Labuda*); *König, Lexicon des Mittelalters*, ver. *J. B. Metzler*, Stuttgart–Weimar 1999, V, coll. 1298–1324. Други и значајнији разлог је тај што и сами извори XI века јасно сведоче о еквиваленцији ова два појма. Тако позната глагољска *Баишанска ѡлоча*, из око 1100. г., користи титулу *краљ* за хрватског владара Димитрија Звонимира (1075–1089), *Bašćanska ploča, Kralj Zvonimir. Dokumenti i spomenici, prir. M. Zekan*, Zagreb 1990, 42–43 (фотографија и латинична транскрипција), који у својим латинским повељама редовно користи титулу *rex*, а био је и крунисан за краља, *Documenta historiae chroaticae periodum antiquum illustrantia*, ed. *F. Rački*, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, VII, Zagrabiae 1877, 103–109, 111–120, 122, 124, 126–127, 138–140, 144–146; *Kralj Zvonimir*, 17–18, 21, 23, 32; *I. Goldstein*, O latinskim i hrvatskim naslovima hrvatskih vladara do početka XII stoljeća, HZ 36/1 (1983) 142–143, 157. Византијски извори истог времена користе грчки облик словенске речи *краљ* — *κράλης*, када говоре о угарским владарима, в. *Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica*, II, Berlin 1958, 173. Исту словенску титулу за угарског владара Коломана (1095–1116) користи и први руски летопис, настао почетком XII века, *Повесть временных лет, Полное собрание русских летописей*, I, Лаврентевская летопись, I, прир. *И. Ф. Карски*, Ленинград 1926, col. 270. Нема потребе подсећати да је латински облик титуле угарских владара од крунисања Стефана I 1000. г., управо *rex*, нити да су сами Мађари овај наслов преводили словенском речју *краљ* (*kiraly*).

⁷ *...И ѡпроси јако да ѡсљати јему благословеније од светију аѡстоѡлу, и ѡи ѡго самого благословениѣ венаѣ, јако да венчајетѣ браѡта својеѡ на краљевствѡ, ѡо ѡрвоу ѡиѡчасѡву краљевствѡ ау. Ва њем же и ѡиѡц ау роди се ѡо божѡственом смѡиѡренију, ва месѡије рекомем Диѡклиѡију, јеже зѡветѣ се велиѡ краљевствѡ ѡи ѡрва...*, биле су речи еписѡпа Метѡдија, Стефановог и Савиног посланика у Риму, упућене папи Хонорију, Доментијан, Житије Светога Саве, прир. *Т. Јованѡвић, Љ. Јухас-Геѡргиевска*, Београд 2001, 248.

⁸ *К. Јиречек*, Истѡрија Срба, Београд 1952, I, 122; ИСН, I, 300 (*Б. Ферјанѡић*); Истѡрија Црне Гѡре, II–I, Титоград 1970, 4 (*С. Ђирѡвић*).

⁹ *Οἷς ὀφείλει ὁ βασιλεὺς ὀνόμασι τιμᾶν τοῖς μεγίστασι καὶ πρώτοις τῶν ἔθνων*, *Constantini Porphyrogeniti imperatoris De Cerimoniis aulae byzantinae*, I–II, ed. *J. J. Reiske*, Bonnae 1829, I, 679.1–19.

¹⁰ *De cerim.*, I, 679.4. Анализу *Λιστὴ τῶν τίτλων* в. у *G. Dagron*, Introduction, éd. *G. Dagron*, Byzance et ses voisins. Études sur passages du Livre des cérémonies, II, 15 et 46–48, TM 13 (2000) 354–355; *P. Komatina*, Traduction des titres de règne dans le monde byzantin au Xe siècle — la forme et l'essence, éd. *B. Flusin, S. Marjanović-Dušanović*, Remanier, métaphraser : fonctions et techniques de la réécriture dans le monde byzantin, Belgrade 2011, 131–133.

употребљава и у осталим званичним дипломатским актима те епохе — у дипломатској преписци цариградских дворских и црквених кругова и у *Λιστίῃ* адреса исте *Κνίγε* о церемонијама (II, 48), као и у спису *De administrando imperio*. У овим изворима она се употребљава за владара Абхазије,¹¹ у западном Закавказју, који у домаћим, грузијским изворима има титулу *μεγε*, која одговара титули *крал* (*rex*), и која је виша од титула осталих грузијских локалних господара, којима царски двор признаје титулу ἄρχων.¹² Поред тога, употребљава се и за владара Аланије, заједно са из ње изведеном титулом ἐξουσιοκράτωρ.¹³ Ἐξουσιαστὴς τῶν Μουσουλμανιτῶν званична је титула којом се цар обраћа *емиру Африке*, тј. владару из лозе Фатимида, који су тада столовали у Тунису.¹⁴ Коначно, у једном писму, послатом између 923. и 925. г., а сачуваном у кореспонденцији Теодора Дафнопата, користи је цар Роман Лакапин и за бугарског владара Симеона.¹⁵ У питању је писмо у коме са највећом жестином цар Роман критикује Симеона због тога што се кити *царском* титулом и оспорава му право на њу. Међутим, очигледно из одређеног дипломатског такта, условљеног Симеоновом тренутном стварном снагом, ослвљава га титулом ἐξουσιαστής, која је према *Λιστίῃ* *ῖνι* титула била виша од титуле (ἐκ Θεοῦ) ἄρχων, тада уобичајене за бугарске владаре.¹⁶

Неспорно је, дакле, да према обрасцима за дипломатско обраћање између царског двора и страних владара, утврђеним и коришћеним у X веку, титула ἐξουσιαστής има виши ранг од титуле ἄρχων и свих осталих од ње изведених титула (ἄρχων τῶν ἀρχόντων, ἀρχηγός, ἀρχηγέτης, ἐξάρχων). На меће се сада питање колико су ови обрасци били актуелни и задржали своју функцију век касније, у XI веку.

Титула ἐξουσιαστής у изворима XI века — Велику препреку у истраживању овог питања представља чињеница да је XI век далеко сиромашнији

¹¹ De cerim., I, 688.7–10; Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio, I, edd. Gy. Moravcsik, R. J. H. Jenkins, Washington, 1967², 45.77; 46.16–20, 26; Nicholas I, Patriarch of Constantinople, Letters, edd. R. J. H. Jenkins, L. G. Westerink, Washington 1973, 46.2, 51.1, 162.1.

¹² Изузетак је само владар Иверије, који је на царском двору био познат искључиво по свом дворском достојанству *куройалаџа*, в. даље, нап. 23.

Титула *μεγε* за владара Абхазије посведочена је у *Сѣрадању* *Св. Аба Тифлиског*, грузијском хагиографском спису с почетка IX века, B. Martin-Hisard, Moines et monastères géorgiens du 9e siècle: La vie de Saint Grigol de Xancta, I. Introduction et traduction, REB 59 (2001) 13, 17, n. 90, као и у *Житију* *Св. Григорија из Ханџије*, написаном 951. г., Martin-Hisard, ibid., 42.698 sq; 89.2608, а такође и у натписима на црквама, A. Eastmond, Royal Imagery in Medieval Georgia, The Pennsylvania State University 1998, 231. О титулама осталих грузијских локалних господара, в. De cerim., I, 687.18–688.2; DAI, I, 46.136; Martin-Hisard, Vie de Grigol, I, 16–19; Komatina, Traduction des titres, 142–146.

¹³ De cerim., I, 688.2–7; DAI, I, 10.4; 11.3, 9.

¹⁴ De cerim., I, 689.14–18.

¹⁵ Théodore Daphnopatès, Correspondence, edd. J. Darrouzès, L. G. Westerink, Paris 1978, 5.1.

¹⁶ Cheynet, Serbie, 94; Komatina, Traduction des titres, 146–147. О титули бугарског владара у дипломатским изворима X века, в. Nicholas I, Letters, 3.2; 5.1; 6.1; 7.1; 8.1; 9.1; 10.1; 11.1; Theod. Daph., 6.1; 7.1; De cerim., I, 690.6–7, 10–12.

изворима дипломатског карактера у односу на X век. Због тога су истраживачи принуђени да се ослоне на податке наративних извора, чији аутори нису били у обавези да поштују строге дипломатске формуле, које стога често и занемарују. Јован Скилица ипак на једном месту владара Абхазије и Иверије Баграта IV (1027–1072) назива *ἐξουσιαστής Ἀβασγίας*,¹⁷ користећи управо ону формулу коју користе и званични акти из средине X века. У осталим приликама, међутим, Скилица за владаре Абхазије и Иверије користи титуле *ἄρχων*,¹⁸ односно *ἀρχηγός*,¹⁹ које су, према *Λιστίи ιινίϋυλα*, биле нешто ниже од титуле *ἐξουσιαστής*.²⁰ У домаћим, грузијским изворима документарног карактера, званична титула истог Баграта IV забележена је најпре као *кρaљ абхаски и, ѿ милостіи Божјој, куройалаті свег Исѿока*, у једном документу из 1030/1031. г., а потом као *кρaљ абхаски и новелисим свег Исѿока*, у документу из 1057/1058. г.²¹ Први део ове титуле, *кρaљ абхаски* (*тере архазта*) одговара титули коју су носили абхаски владари и у првој половини X века, а коју званични цариградски кругови тог времена преузимају у облику *ἐξουσιαστής Ἀβασγίας*. Други део титуле, *куройалаті*, односно *новелисим свег Исѿока*, где се појам *сав Исѿок* односи заправо на Иверију,²² која је од 1008. г. била уједињена са Абхазијом, одговара титули *куройалаті Иверије* (*κουροπάλατης Ἰβηρίας*), коју је цариградски двор користио у званичном обраћању владарима Иверије у изворима X века.²³ Пракса додељивања високог дворског достојанства *куройалаті* владарима Иверије потиче још из времена византијско-персијских ратова крајем VI и почетком VII века,²⁴ а настављена је и пошто су абхаски владари преузели власт над Иверијом 1008. г. Баграт IV добио је достојанство *куройалатіа* 1031. г.; оно је око 1054. замењено вишим достојанством *новелисима*, а оно око 1065. г. још вишим достојанством *севастіа*.²⁵ Сукцесивна замена једног дворског достојанства другим, узвишенијим, у случају абхаско-иверских владара у XI веку није мењала суштину такве праксе — у очима Цариграда, али и њих самих,

¹⁷ Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, ed. I. Thurn, Berlin — New York 1973, 402.6.

¹⁸ Δαβίδ τῷ τῶν Ἰβήρων ἄρχοντι..., Scyl., 326.84 (око 979. г.); τὸν τοῦ κουροπαλάτου Δαβίδ ἀδελφὸν Γεώργιον τὸν τῆς ἐνδοτέρῳ Ἰβηρίας ἄρχοντα..., ibid., 339.75–76 (око 990. г.); Γεωργίου δὲ τοῦ ἄρχοντος Ἀβασγίας..., ibid., 366.32–33 sq (1021. г.); τῆς Ἀβασγίας ἄρχων..., ibid., 377.19 (1030. г.).

¹⁹ Γεώργιος ὁ τῶν Ἰβήρων ἀρχηγός..., Scyl., 435.75–76 (односи се на 1021/22. г.); Παγκράτιος δὲ ὁ τῆς Ἰβηρίας ἀρχηγός..., ibid., 447.24 sq (1047/48. г.).

²⁰ De cerim., I, 679.4–5.

²¹ La vie de Georges L'Hagiorite (1009/1010–29 juin 1065). Introduction. Traduction du texte géorgien. Notes et éclaircissements, par B. Martin-Hisard, REB 64–65 (2006–2007) 18, n. 101.

²² Vie de Georges, 19, n. 116.

²³ De cerim., I, 687.16–19; DAI, I, 43.39, 48, 111–112, 130; 45.2 sq, 46.25 sq; Nicholas I, Letters, 91.1–2; Nicholas I, Writings, 198.75, 108.

²⁴ B. Martin-Hisard, Moines et monastères géorgiens du 9e siècle: La vie de Saint Grigol de Xancta, II. Une mise en perspective historique, REB 60 (2002) 8–64; B. Martin-Hisard, Constantinople et les archontes du monde Caucasiens dans le Livre des cérémonies, II, 48, ed. G. Dagron, Byzance et ses voisins, 437–444; Vie de Georges, 19, n. 115.

²⁵ Vie de Georges, 21.

поседовање тих достојанстава давало је легитимитет њиховој власти над Иверијом.²⁶

Према томе, званична грузијска титула абхаско-иверских владара XI века — *кралъ абхаски и куройалатъ/новелисим свег Исѣока* — у потпуности одговара обрасцима који су важили и век раније, и сведочи да су титуле $\xi\zeta\upsilon\sigma\iota\alpha\sigma\tau\acute{\eta}\varsigma$ Ἀβασγίας и $\kappa\upsilon\rho\omicron\pi\acute{\alpha}\lambda\alpha\tau\eta\varsigma$ Ἰβηρίας и даље имале исто значење у византијско-грузијским дипломатским односима. Скилица очигледно на оном једном месту где Баграта IV назива $\xi\zeta\upsilon\sigma\iota\alpha\sigma\tau\acute{\eta}\varsigma$ Ἀβασγίας поступа у складу са званичном дипломатском употребом, и највероватније за то место у својој *Исѣорији* користи неки извор званичног и дипломатског карактера, док на осталим местима, где за владаре Абхазије и Иверије користи титуле ἄρχων и ἄρχηγός, то чини у неодређеном значењу владара уопште.

За Ану Комнину један муслимански владар је $\xi\zeta\upsilon\sigma\iota\alpha\sigma\tau\acute{\eta}\varsigma$ Βαβυλῶνος ἄμεριμνής.²⁷ Пошто се овде под *Вавилоном* подразумева Каиро,²⁸ то се ова титула односи на тадашње господаре Каира, владаре из лозе Фатимида. То су исти они владари којима се у *Лисѣи адреса* даје титула $\xi\zeta\upsilon\sigma\iota\alpha\sigma\tau\acute{\eta}\varsigma$ τῶν Μουσουλμημιτῶν, само што су они тада столовали у Тунису и били *емири Африке*.²⁹ Премештање средишта њихове моћи из Туниса у Египат није представљало никакву државноправну промену и није довело до тога да они у Цариграду буду третирани другачије него до тада, па у овом случају Ана Комнина поступа сасвим у складу са царским дипломатским обрасцима X века.

Титула $\xi\zeta\upsilon\sigma\iota\alpha\sigma\tau\acute{\eta}\varsigma$ βασιλεως, изведена из титуле $\xi\zeta\upsilon\sigma\iota\alpha\sigma\tau\acute{\eta}\varsigma$, која се у дипломатским изворима X века користи за владара Аланије, северно од Кавказа, користи се за истог владара и у XI веку. То је случај, пре свега, опет у изворима званичног карактера, какви су печати,³⁰ мада аланског *ексусиокрајѣора* Розмикиса помиње и Ана Комнина.³¹

Титулу $\xi\zeta\upsilon\sigma\iota\alpha\sigma\tau\acute{\eta}\varsigma$ помиње на једном месту и Кекавмен у својим *Савешѣима*, и то на почетку оне целине која се назива *Савешѣи ѣоѣарху* (§ 89–91). *Ако имаиш у својој земљи градове и села*, пише Кекавмен, *а ѣи си у њима топάρχης и ξζουσιαστής (εἴ δὲ ἐν αὐτοῖς τοπάρχης καὶ ξζουσιαστής), немој да ѣе зеведе богатѣсѣво или досѣоѣансѣва или велика обеѣања царева, и немој да је даш цару и да умесѣо ње задобиѣеш новце и имања, макар и кад*

²⁶ Титула *кралъ абхаски и иверски* почиње да се користи тек од времена Георгија II (1072–1089), сина и наследника Баграта IV, Vie de Georges, 18. Од времена његовог сина и наследника, Давида IV (1089–1125), титула је још дужа и сложенија: *кралъ абхаски, иверски, албански, кахетѣински*, а потом још и *јерменски*, Eastmond, Royal Imagery, 47, 56–57.

²⁷ ...τῷ ξζουσιαστῇ Βαβυλῶνος Ἀμεριμνῇ..., Alexias, XI, 7.1.

²⁸ Alexias, Indices, 13

²⁹ De cerim., I, 689.14–18. В. горе, нап. 14.

³⁰ Пронађени су печати *Гаврила, ексусиокрајѣора Аланије*, G. Schlumberger, Sigilographie de l'Empire byzantin, Paris 1884, 429–431, и *ѣроѣоѣроѣдрисе Ирине, кѣри ексусиокрајѣора Аланије*, D. Theodoridis, Ein byzantinisches Bleisiegel mit zwei Prägungen aus dem 11. Jahrhundert, SBS 2 (1990) 62.

³¹ Alexias, XIII, 6.2.

би четвороструко могао добити, него држи своју земљу, чак и ако је мала и безначајна.³² Овим уводним речима следе савети, поткрепљени примерима, зашто и како један *τοπάρχης* треба да задржи своју земљу и власт, а да ипак остане у милости цара.³³ Супротно ранијим схватањима да се Кекавмен овде обраћа византијским провинцијским магнатима, последњи издавач овог текста, Г. Г. Литаврин, утврдио је да је овде реч заправо о владарима малих кнежевстава на границама Царства — арапских, кавкаских и словенских, Византији суседних и од цара зависних земаља и народа.³⁴ У ову групу господара спада, према томе, и онај кога Кекавмен назива *ἐξουσιαστής*. Имајући у виду да су Кекавменови *Савејти* састављени у другој половини владавине цара Михаила VII Дуке (1071–1078), тј. између 1075. и 1078. г.,³⁵ највероватније се и код Кекавмена титула *ἐξουσιαστής* односи на владара Абхазије и Иверије.

На основу ових примера може се закључити да дипломатски обрасци за односе царског двора и суседних народа, какви су познати из извора X века, подједнако важе и у XI веку. Титула *ἐξουσιαστής* користи се и даље за исте оне владаре за које се користила и у X веку и свакако има исти значај. Према томе, она је и у XI веку представљала једну од највиших владарских титула које је царски двор признавао владарима суседних народа, вишу и значајнију од титуле *ἄρχων* и осталих из ње изведених титула, које се побрајају у *Листин адреса*. Вреди посебно истаћи и то да се у изворима X и XI века титула *ἐξουσιαστής* **никада** не користи у неодређеном значењу владара уопште.

Титуле српских владара у византијским изворима X и XI века — Зашто се титула *ἐξουσιαστής* користи уз име српског владара Константина Бодина на његовом печату с почетка владавине? У византијским изворима X и XI века, изузев Кекавмена, који користи појам *τοπάρχης*, који, како је по-

³² Кекавмен, Совети и расказы. Поучение византийского полководца XI века, изд. Г. Г. Литаврин, Санкт-Петербург 2003, 314.15–20.

³³ Кекавмен, 314.20–322.12.

³⁴ Кекавмен, 592–593, нап. 984. Закључак да су у питању владари суседних зависних државица намеће се већ по самим примерима којима Кекавмен поткрепљује ове савете — у њима се помињу *шойарси* Доброња из Далмације и Апелзарах (Пинзарах), арапски емир Триполија, Кекавмен, 316.23–318–28; 594–597, нап. 989–991; 598–599, нап. 998–999. Осим у наведеним одељцима, Кекавмен *шойархе* спомиње још само у оним одељцима у којима износи савете заповедницима византијских пограничних области (§ 29–31). Ту се још јасније види ко су *шойарси* — они су *суседи византијским крајиницима* (...Εἰ δὲ ἄκριτς εἶ, ἔχεις δὲ τοπάρχην γεῖτονα...), исто, 182.7., што значи да господаре територијама које су изван граница непосредне контроле царских управитеља. То се види и из примера којима Кекавмен илуструје ове савете — примера који се тичу ранијих односа заповедника византијских пограничних територија са њима суседним *шойарсима*. Значајно место међу овим примерима припада односима *драчког катейана* Михаила, односно *дубровачког сирашега* Катакалона Клазоменита, са српским владаром, *шойархом* Стефаном Војиславом у петој деценији XI века, исто, 184.10–17; 186.27–188.25. Други примери односе се на Кекавменовог деду, *шойарха* града *Товија*, ближе непознатог, у Великој Јерменији, исто, 184.29–186.22; 400–408, нап. 293–294., и на Петра Делана, вођу бугарског устанка 1040/1041. г., исто, 188.28–29. На једном месту Кекавмен чак изричито о поменутом *шойарсима* говори као о *шубинцима* (ἐθνικοί), исто, 186.26–27.

³⁵ Кекавмен, 121–122.

казано, не одражава стварну титулу српских владара, него пре њихов положај локалних господара на ободу Византијског царства, српски владари носе махом титулу ἄρχων или ἀρχηγός. За Константина Порфирогенита, у *De administrando imperio*, српски владари носе увек титулу ἄρχων.³⁶ Иста титула им се даје и према *Лусџи адреса Књиге о церемонијама*.³⁷ Јован Скилица за Стефана Војислава користи исту титулу ἄρχων.³⁸ За Михаила пише да је *после оца посџао ἀρχηγός Трибала и Срба*, да је склопио мир са царем Константином IX Мономахом (1042–1055), и од њега добио достојанство *πρωτοσηνιτара*.³⁹ Титулу ἀρχηγός за Михаила користи и Скиличин настављач.⁴⁰ Исти термин користи и Ана Комнина, када описује начин на који би норманске освајаче у борбама око Драча 1081. г. требало да нападају *Бодин и Далмаџи*, и *осџали ἀρχηγοί суседних земаља*.⁴¹

Насупрот овим подацима, Константин Бодин на свом печату с почетка владавине носи титулу ἐξουσιαστής и почасно достојанство *πρωτοσεβастја*.⁴² То би значило да Константин Бодин користи титулу која је виша од титула ранијих српских владара. Овакав закључак, ипак, не може да се прихвати без резерве, будући да се ради о изворима различите категорије — Бодинава титула налази се на печату, док су остале титуле познате из наративних извора, и због тога је тешко рећи да ли оне одражавају званичну дипломатску употребу царског двора, или служе једноставно као ознака за владара уопште.

Међутим, у извесним изворима документарне природе, може се пронаћи потврда о титули ἄρχων за српске владаре X и XI века. Познат је печат *Петра, архонџа Дукље*, који је Г. Шламберже датирао у X–XI век, мада га новија истраживања датирају раније.⁴³ Поред тога, и *Лусџа адреса* мора се третирати као извор званичног дипломатског карактера, док Константин Порфирогенит у делу *De administrando imperio* углавном не одступа од образаца утврђених у

³⁶ DAI, I, 29.66–79, 30.93 sq, 32.30 sq, 33.8 sq, 34.4 sq, 36.5 sq.

³⁷ De cerim. I, 691.8–13.

³⁸ ...Στέφανος ὁ καὶ Βοϊσθλάβος, ὁ τῶν Σέρβων ἄρχων..., Scyl. 408.73–74. За Војислављевог претходника, Јована Владимира, Скилица не наводи изричито титулу, него пише следеће: ...ἕως μὲν γὰρ Τριβαλίας καὶ τῶν ἀγχοτάτω Σερβίας μερῶν ἦρχε Βλαδιμήρος, ὁ ἐπὶ θυγατρὶ τοῦ Σαμουὴλ κηδεστής..., Scyl. 353.64–66.

³⁹ ...Τότε δὴ καὶ Μιχαηλῆς ὁ τοῦ Στεφάνου υἱός, καὶ Τριβαλλῶν καὶ Σέρβων μετὰ τὸν πατέρα καταστὰς ἀρχηγός, σπένδεται τῷ βασιλεῖ, καὶ τοῖς συμμάχοις καὶ φίλοις Ῥωμαίων ἐγγράφεται, πρωτοσπαθάριος τιμηθεὶς..., Scyl. 475.13–16.

⁴⁰ ...οἱ κατὰ τὴν Βουλγαρίαν προέχοντες ἀξιοῦσι τὸν Μιχαηλᾶν, ἀρχηγὸν ὄντα τηνικαῦτα τῶν εἰρημένων Χροβάτων..., Scylitzes Continuatus, ed. Ev. Tsolakēs, Thessalonikē 1968, 163.5–6.

⁴¹ Alexias, IV, 5.3.

⁴² Cheynet, Serbie, 90, 94–95.

⁴³ Schlumberger, Sigilographie, 433–434; Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, edd. J. Nesbitt, N. Oikonomides, Washington 1991–, vol. V, The East (continued), Constantinople and Environs, Unknown Locations, Addenda, Uncertain Readings, edd. E. McGeer, J. Nesbitt, N. Oikonomides, 122–123, датују га чак у VII–VIII век, расправљајући о загонетном печату *Нукџе, царског сџаџарокандиџа и архонџа (?) Дукљанских осџрва (?)*, о чему се још увек ништа поуздано не може рећи.

Листин адреса. Нажалост, није сачуван ниједан печат Стефана Војислава или Михаила, нити какав акт царског двора упућен њима, на основу којег би се могло установити како је гласила титула коју је њима званично признавао царски двор. Једини траг на основу којег би се могло претпоставити да је она била нижа од титуле *ἐξουσιαστής*, која је признавана Бодину, могла би бити чињеница да је достојанство *ὑποῖος ἱαῖα*, које је цар Константин Мономах доделио Михаилу, било ниже од достојанства *ὑποῖος σεβαστῆα*, додељеног Бодину, као носиоцу титуле *ἐξουσιαστής*.⁴⁴ Поред тога, увек постоји и могућност да су и у случају Србије и даље важили дипломатски обрасци X века, те да је, у складу с тим, за царски двор српски владар и даље био *ἄρχων*.

Краљевска титула српских владара — Према једном мишљењу, које сам на другом месту покушао да поткрепим и оснажим, иза грчког термина *ἄρχων*, у случају јужнословенских владара, крије се словенски термин *кнез*.⁴⁵ У српској медијевистици наметнуло се као чињеница схватање да су српски владари до Бодиновог оца Михаила користили *кнежевску* титулу, а да је он негде пре 9. јануара 1078. г. њу заменио *краљевском* *ῥῆγι* *ῥυλῳ*,⁴⁶ коју њему и Бодину заиста дају савремени и познији латински и српски извори. Овај закључак темељи се на чињеници да се Михаило први пут назива *краљем* (*rex*) у писму које му је упутио папа Григорије VII, 9. јануара 1078. г.⁴⁷ Међутим, овај аргумент не би морао да буде одлучујући, будући да нема латинских извора који би сведочили о титули српских владара непосредно пре овог писма, мада они латински извори који помињу српске владаре у IX и почетком X века за њих углавном користе нижу титулу *dux*.⁴⁸ О титули српских владара пре 1078. г. сведоче махом грчки извори, који не морају увек бити у термилошкој сагласности са латинским изворима, мада се у дипломатским односима томе тежило, нарочито када су по среди владарске титуле.⁴⁹ Није познато ни на који начин су српски владари стекли краљевску титулу. Ме-

⁴⁴ Cheynet, Serbie, 94–95.

⁴⁵ Komatina, Traduction des titres, 136–138.

⁴⁶ Јуречек, Историја, I, 122; ИСН, I, 189–190 (С. Ђурковић); ИЦГ, I, Титоград 1967, 393–394 (Ј. Ковачевић).

⁴⁷ Diplomatički zbornik, 161.

⁴⁸ У латинским изворима IX и X века помињу се свега два српска владара — Мутимир, у једном њему (*Montemero duci [Sclaviniae]*) упућеном писму папе Јована VIII из 873. г., *Fragmenta registri Iohannis VIII papae*, ed. E. Caspar, MGH, Epp VII, Epistolae Karolini aevi, V, Berolini 1928, 282.16–30, и захумски кнез Михаило Вишевић, у *Млејачкој хроници* Јована Ђакона у вези са догађајима из 912. г., као *Michael, Sclavorum dux*, *Iohannis diaconi Chronicon Venetum*, MGH, SS, VII, ed. G. H. Pertz, Hannoverae 1846, 22.52–23–6; у писму папе Јована X у вези са Сплитским црквеним сабором из 925. г. и у актима тог сабора, као *Michael, excellentissimus dux Chulmorum*, и *Michael, in suis finibus praesidens dux*, *Historia Salonitana maior*, прир. Н. Клаућ, Београд 1967, 96, 98; помиње се и у неким јужноиталијанским летописима, као *Michael, rex* (sic!) *Sclavorum*, *Annales Beneventani*, ed. G. H. Pertz, MGH, SS, III, Hannoverae 1839, 175.23; *Annales Baresenses*, ed. G. H. Pertz, MGH, SS, V, 52.35–38; или само као *Michael Sclabus*, *Lupi Protospatarii annales*, 54.1–2.

⁴⁹ О томе сведочи занимљива термилошка расправа у преписци између цара Лудовика II и Василија I из 871. г., *Chronicon Salernitanum*, ed. G. H. Pertz, MGH, SS, III, 521.47–524.51.

ђутим, сасвим прихватљивим се чини мишљење изнето у српској историографији, да је Михаило следио пример свог суседа, хрватског краља Димитрија Звонимира, кога је 9. октобра 1075. г. за краља крунисао папски легат Гебизон.⁵⁰ Према томе, пошто се са њом први пут помиње 9. јануара 1078. г., Михаило би почео да користи краљевску титулу 1076. или 1077. г.⁵¹

С друге стране, када се новооткривени печат његовог сина, Константина Бодина (1081– око 1101), као савремени извор документарног карактера, упореди са ранијим обавештењима познатих византијских документарних извора о титули српских владара, непобитно сведочи да је у њиховој титулатури дошло до промене и да им сада царски двор, уместо раније титуле *ἄρχων*, признаје вишу титулу *ἐξουσιαστής*. Да ли су ове две ствари повезане, тј. да ли се у замени титуле *ἄρχων* титулом *ἐξουσιαστής* за српског владара у званичним дипломатским обрасцима царског двора може препознати признање Михаилове и Бодинове *краљевске титуле* од стране византијског цара?

Чињеница је да се Константин Бодин јавља са титулом *ἐξουσιαστής* на свом грчком печату убрзо након што се његов отац први пут помиње као *rex* у једном латинском писму, и мишљења сам да се то тешко може објаснити као случајност. А. Рамбо је давно приметио како је титула *ἐξουσιαστής*, узвишенија од титуле *ἄρχων*, још један доказ *истирајности царске дипломатије да не призна краљевску титулу владарима који су у свему били прећурани као краљеви*.⁵² Међутим, како би такво признање могло изгледати и којом титулом би било исказано? Краљевска титула латинског порекла *rex*, у свом грецизираном облику *ρήξ*, у ово време користи се искључиво за владаре са подручја Латинске Европе.⁵³ За угарске владаре користи се у XI веку грецизирани облик словенског еквивалента ове титуле, *краљ* — *κράλης*,⁵⁴ који се за српске владаре користи тек од XIII века.⁵⁵ Што је посебно интересантно,

⁵⁰ ИСН, I, 190, нап. 21 (С. Ђурковић). О Звонимировом крунисању, *Rački, Documenta*, 103–105; Kralj Zvonimir, 17–19; N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971, 386–388.

⁵¹ Годину 1077. као време када је Михаило почео да користи краљевску титулу, предложио је F. Rački, *Borba Južnih Slavena za državnu neodvisnost u XI veku*. Bogomili i Patareni, Beograd 1931, 225–226, позивајући се на то што у поменутом писму њему упућеном 9. јануара 1078. г. папа Григорије VII помиње да од решења црквеног спора између Сплитске и Дубровачке цркве зависи да ли ће папа признати Михаилу *honor regni* и доделити му папску заставу и плашт. Ово гледиште касније је оспорено, па се узима као сигурно само да је Михаило почео да користи краљевску титулу пре 9. јануара 1078. г. О питању значења синтагме *honor regni* и Михаилове краљевске титуле, в. Јуречек, *Историја*, I, 122, нап. 4; ИСН, I, 189, нап. 16 (С. Ђурковић); ИЦГ, I, 393–394 (Ј. Ковачевић).

⁵² A. Rambaud, *L'empire grec au Xe siècle*. Constantin Porphyrogénète, Paris 1870, 524.

⁵³ В. у *Λυσίτι ἀδρεα*, De cerim., I, 689.4–12, 691.13–20; у *De administrando imperio*, DAI, I, 26.1 sq, 28.16 sq. Према *Суудином речнику*, *ρήξ* је ὁ τῶν Φράγκων ἀρχηγός, *Suidae Lexicon*, IV, ed. A. Adler, Lipsiae 1935, 291.17; исто и у наративним изворима XI и XII века, в. C. du Fresne du Cange, *Glossarium ad Scriptores mediae et infimae graecitatis*, Lugduni 1688, col. 1293. За угарске владаре користи се ова титула тек од XII века, *Moravcsik*, *Byzantinoturcica*, II, 259–260, а за српске од XIII века, *Јуречек*, *Историја*, II, 12.

⁵⁴ *Moravcsik*, *Byzantinoturcica*, II, 173.

⁵⁵ *Јуречек*, *Историја*, II, 12.

византијски историописци ће, на крају византијске епохе, чак и за грузијске краљеве користити њихову домаћу титулу *тере*, као што то чини Сфранцис.⁵⁶ У XI веку, међутим, према обрасцима из X века, управо титула *ἐξουσιαστής* у византијском хијерархијском систему титула намењених страним владарима, заузима оно место које у хијерахијском поретку западних и словенских народа заузима титула *rex*, односно *краљ*. Самим тим представља и најадекватнији грчки наслов за оне владаре који су свој ранг уздигли изнад ранга осталих *ἄρχοντες*. Поред тога, чињеница је да је наслов *ἐξουσιαστής* *Дукље и Србије* забележен на *Бодиновом* печату, тј. на печату који је припадао самом Бодину. Бодин је себе свакако сматрао *краљем*, па печат сведочи и да је он сам титулу *ἐξουσιαστής* сматрао одговарајућом заменом за своју краљевску титулу приликом обраћања царском двору, не нарушавајући дипломатске обрасце. Како је печат пронађен у Цариграду, највероватније се налазио на неком писму којим се Бодин обраћао цару, тако да у њему и није могао да користи другу титулу осим оне коју му је званично признавао цар.⁵⁷

Признање титуле? — Чињеница да се Константин Бодин на печату јавља са дворским достојанством *ὑποσησεβαστῆα* може бити од велике користи у утврђивању хронологије царског признања титуле *ἐξουσιαστής* српским владарима. Познато је да је достојанство *ὑποσησεβαστῆα* створио цар Алексије Комнин, убрзо по свом ступању на престо, 1. априла 1081. г., и то као једно од највиших у хијерархији дворских достојанстава.⁵⁸ Према томе, српски владар могао га је добити тек од овог цара, дакле, после априла 1081. г. Пошто ово достојанство, као ни остала византијска дворска достојанства, није било наследно, Бодин га није могао наследити од свог оца Михаила. Стога је сасвим сигурно да га је он сам добио од цара Алексија. Предуслов да један страни владар добије ово достојанство, у том тренутку врло високо, које је цар доделио свом зету и брату,⁵⁹ свакако је морало бити постојање савезничких односа између њега и цара. Међутим, познато је да су односе српских владара и Царства седамдесетих година XI века обележили сукоби.⁶⁰ Чак и не много по доласку на престо цара Алексија Комнина, од њега смењени драчки дука Мономахат долази под заштиту *Михаила и Бодина*,⁶¹ што имплицира резервисаност српских владара према новом цару. Ипак, већ октобра 1081. г. Константин Бодин, који је у међувремену на престолу наследио оца Михаила,⁶² учествује као савезник новог цара Алексија Комнина у борбама око Драча са норманским освајачима предвођеним Робертом Гвискардом.⁶³ Према томе,

⁵⁶ Georgii Sphrantzae Chronicon, ed. R. Maisano, Romae 1990, 102.21.

⁵⁷ Cheynet, Serbie, 92–93.

⁵⁸ N. Oikonomides, L'évolution de l'organisation administrative de l'Empire byzantin au XIe siècle (1025–1118), TM 6 (1976) 127; Cheynet, Serbie, 94–95.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Scyl. Cont., 162.18–166.13.

⁶¹ Alexias, I, 16.8; III, 12.1.

⁶² Михаил се више не помиње у изворима после априла 1081. г.

⁶³ Alexias, IV, 5.3, 6.9.

јасно је да је између априла и октобра 1081. г. дошло до споразума између новог цара Алексија Комнина и новог српског краља Константина Бодина. На то је свакако утицала опасност од Нормана из Јужне Италије, који су већ озбиљно претили Царству, а Драч им је био први на удару. Новом цару били су потребни сви расположиви савезници за одбрану овог града, а суседни Срби су могли бити најефикаснији чинилац. Тек том приликом могао је српски владар од цара добити достојанство *ὑποσησεβαστῆα*.⁶⁴ У прилог овој тврдњи може се навести и једна аналогија. Исто достојанство *ὑποσησεβαστῆα*, из истих разлога и у истим околностима добио је од цара Алексија и један други страни владар — млетачки дужд Доминик Селво (1071–1084), 1082. г., када је цар издао хрисовуљу о трговинским привилегијама Млечана у замену за њихово савезништво у борби против Нормана.⁶⁵

Намеће се могућност да је управо приликом склапања споразума са Бодином, између априла и октобра 1081. г., када му је доделио достојанство *ὑποσησεβαστῆα*, цар признао српском владару и виши, краљевски ранг, исказан титулом *ἐξουσιαστής*. То, међутим, ни у ком случају није значило и некако *признање независности* Србије и Дукље од стране цара. Напротив, чињеница да је српски владар после овога царски *ὑποσησεβαστῆα* сведочи управо о његовој чврстој везаности за царски двор и цареву личност. Признавање Бодину титуле *ἐξουσιαστής* било је само признање да српски владар у *хијерархији царских њоданика и вазала* сада заузима виши положај него раније. Суштина његовог положаја у односу на цара била је иста. Сасвим јасно овај закључак произилази из *Листе адреса Књиге о церемонијама*, где владари суседних државица, признавао цар њима титулу *ἐξουσιαστής* или титулу *ἄρχων*, једнако од њега примају *зайовесѣ* (κэлеуσις).

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ — LIST OF REFERENCES

Извори — Primary Sources

- Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia, I, edd. L. Thallóczy, C. Jireček, E. Sufflay, Vindobonae 1913.
- Annae Comnenae Alexias, edd. D. R. Reinsch, A. Kambylis, Berolini — Novi Eboraci 2001 (CFHB 40/1–2).
- Annales Baresens, ed. G. H. Pertz, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, V, Hannoverae 1844.
- Annales Beneventani, ed. G. H. Pertz, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, III, Hannoverae 1839.

⁶⁴ Cheynet, Serbie, 96, констатује да је до овога могло доћи само на почетку владавине Алексијевој и Бодинове, било пре, било после битке код Драча. Будући да Бодин своју савезничку обавезу у борби под Драчем није испунио, већ се повукао без борбе када је видео да Нормани побеђују, Alexias, IV, 6.9, не верујем да би цар био толико штедар према њему и доделио му ово високо достојанство после једног таквог чина, без обзира што су њихови односи остали пријатељски.

⁶⁵ Cheynet, Serbie, 95.

- Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, vol. V: The East (continued), Constantinople and Environs, Unknown Locations, Addenda, Uncertain Readings, edd. *E. McGeer, J. Nesbitt, N. Oikonomides*, Washington 2005.
- Chronicon Salernitanum, ed. *G. H. Pertz*, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, III, Hannoverae 1839.
- Constantini Porphyrogeneti imperatoris De Cerimoniis aulae byzantinae, I–II, ed. *J. J. Reiske*, Bonnae 1829.
- Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio, I, edd. *Gy. Moravcsik, R. J. H. Jenkins*, Washington 1967² (CFHB 1).
- Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, I, prir. *I. Kukuljević-Sakcinski*, Zagreb 1875.
- Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia, prir. *F. Rački*, Monumenta spectancia historiam Slavorum Meridionalium, VII, Zagrabiae 1877.
- Fragmenta registri Iohannis VIII papae, ed. *E. Caspar*, Monumenta Germaniae Historica, Epistolae, VII, Epistolae Karolini aevi, V, Berolini 1928.
- Georgii Sphrantzae Chronicon, ed. *R. Maisano* Romae 1990 (CFHB 29).
- Historia Salonitana maior, прир. *H. Клауһ*, Београд 1967.
- Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, ed. *I. Thurn*, Berlin — New York 1973 (CFHB 5).
- Iohannis diaconi Chronicon Venetum, ed. *G. H. Pertz*, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, VII, Hannoverae 1846.
- Kralj Zvonimir. Dokumenti i spomenici, прир. *M. Zekan*, Zagreb 1990.
- La vie de Georges L'Hagiorite (1009/1010–29 juin 1065). Introduction. Traduction du texte géorgien. Notes et éclaircissements, par *B. Martin-Hisard*, Revue des études byzantines 64–65 (2006–2007) 5–204.
- Lupi Protospatrii annales, ed. *G. H. Pertz*, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, V, Hannoverae 1844.
- Nicholas I, Patriarch of Constantinople, Letters, edd. *R. J. H. Jenkins, L. G. Westerink*, Washington 1973 (CFHB 6).
- Ordericus Vitalis, Ecclesiasticae Historiae, ed. *J. P. Migne*, Patrologia Latina 188, Paris 1890.
- Scylitzes Continuatus, ed. *Ev. Tsolakēs*, Thessalonikē 1968.
- Sigilographie de l'Empire byzantin, ed. *G. Schlumberger*, Paris 1884.
- Suidae Lexicon, IV, ed. *A. Adler*, Lipsiae 1935.
- Théodore Daphnopatès, Correspondence, edd. *J. Darrouzès, L. G. Westerink*, Paris 1978.
- Доментијан, Житије Светога Саве, прир. *Т. Јовановић, ЈБ. Јухас-Георгиевска*, Београд 2001.
- Кекавмен, Советы и рассказы. Поучение византийского полководца XI века, изд. *Г. Г. Лийтварин*, Санкт-Петербург 2003.
- Повест временных лет, Полное собрание русских летописей, I, Лаврентевская летопись, I, изд. *И. Ф. Карски*, Ленинград 1926.

Литература — Secondary Works

- Cheyne J. C.*, La place de la Serbie dans la diplomatie byzantine à la fin du XIe siècle, Zbornik radova Vizantološkog instituta 45 (2008) 89–97.
- Dagron G.* (éd.), Byzance et ses voisins. Études sur passages du *Livre des cérémonies*, II, 15 et 46–48, Travaux et Mémoires 13 (2000) 353–672.
- Dagron G.*, Introduction, éd. *G. Dagron*, Byzance et ses voisins. Études sur passages du *Livre des cérémonies*, II, 15 et 46–48, Travaux et Mémoires 13 (2000) 353–357.
- Du Cange, C. du Fresne*, Glossarium ad Scriptores mediae et infimae graecitatis, Lugduni 1688.

- Eastmond A.*, Royal Imagery in Medieval Georgia, The Pennsylvania State University 1998.
- Flusin B.*, *Marjanović-Dušanić S.* (éd.), Remanier, métaphraser : fonctions et techniques de la réécriture dans le monde byzantin, Belgrade 2011.
- Goldstein I.*, O latinskim i hrvatskim naslovima hrvatskih vladara do početka XII stoljeća, Historijski zbornik 36/1 (1983) 141–163.
- Klaić N.*, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1971.
- Komatina P.*, Traduction des titres de règne dans le monde byzantin au Xe siècle — la forme et l'essence, éd. *B. Flusin, S. Marjanović-Dušanić*, Remanier, métaphraser : fonctions et techniques de la réécriture dans le monde byzantin, Belgrade 2011, 131–148.
- Labuda G.*, Królestwo u Słowian, Słownik starożytności słowiańskich, II, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1964, 526–527.
- Martin-Hisard B.*, Constantinople et les archontes du monde Caucasic dans le Livre des cérémonies, II, 48, éd. *G. Dagron*, Byzance et ses voisins. Études sur passages du Livre des cérémonies, II, 15 et 46–48, Travaux et Mémoires 13 (2000) 359–530.
- Martin-Hisard B.*, Moines et monastères géorgiens du 9e siècle: La vie de Saint Grigol de Xancta, I. Introduction et traduction, Revue des études byzantines 59 (2001) 5–94.
- Martin-Hisard B.*, Moines et monastères géorgiens du 9e siècle: La vie de Saint Grigol de Xancta, II. Une mise en perspective historique, Revue des études byzantines 60 (2002) 5–64.
- Metzler J. B.* (verlag), Lexicon des Mittelalters, Stuttgart-Weimar 1999.
- Moravcsik Gy.*, Byzantinoturcica, II, Berlin 1958.
- Oikonomides N.*, L'évolution de l'organisation administrative de l'Empire byzantin au XIe siècle (1025–1118), Travaux et Mémoires 6 (1976) 125–152.
- Rački F.*, Borba Južnih Slavena za državnu neodvisnost u XI veku. Bogomili i Patari, Beograd 1931.
- Rambaud A.*, L'empire grec au Xe siècle. Constantin Porphyrogénète, Paris 1870.
- Theodoridis D.*, Ein byzantinisches Bleisiegel mit zwei Prägungen aus dem 11. Jahrhundert, Studies in Byzantine Sigilography 2 (1990) 61–65.
- Јиречек К.*, Историја Срба, I–II, Београд 1952.
- Калић Ј.* (прир.), Стефан Немања — Свети Симеон Мироточиви, Београд 2000.
- Ковачевић Ј.*, Успон и распад дукљанске државе, Историја Црне Горе, I, Титоград 1967, 381–444.
- Ћирковић С.*, Зета у држави Немањића, Историја Црне Горе, II–1, Титоград 1970, 1–94.
- Ћирковић С.*, Осамостаљивање и успон дукљанске државе, Историја српског народа, I, Београд 1981, 180–196.
- Ћирковић С.*, Преци Немањини и њихова постојбина, прир. *Ј. Калић*, Стефан Немања — Свети Симеон Мироточиви, Београд 2000, 21–29.
- Ферјанчић Б.*, Одбрана Немањиног наслеђа — Србија постаје краљевина, Историја српског народа, I, Београд 1981, 297–314.

Predrag Komatina

THE BYZANTINE TITLE OF CONSTANTINE BODIN

Prof. Jean-Claude Cheynet has recently discovered in the Archeological Musueum in Istanbul and published a seal of *Constantine, prōtosebastos and exousiastēs of Diokleia and Serbia*. It was immediately clear to him that this seal belonged to the Serbian ruler Constantine Bodin (1081 — c. 1101) and that it came from the beginning of his rule. Thus, this is an entirely new source for earlier Serbian history, which is otherwise very scarce in primary sources.

What is most important about that seal is the title that is used for Constantine Bodin — *exousiastēs of Diokleia and Serbia*. Why was the title *exousiastēs* used for this Serbian ruler, unlike all the other Serbian rulers before him? In Latin and later Serbian sources, he was given the title of *king*. The title of *exousiastēs* is known from the diplomatic models of the 10th century (the *List of Titles* which the emperor acknowledged to foreign rulers, *De cerimoniis*, II, 46), as one of the most important and highest ranked titles for addressing foreign rulers, and, according to these models, it was given to the rulers of Abkhazia, Alania, the Fatimids of Africa and, on one occasion, to the ruler of Bulgaria, that is to all the rulers whose rank the emperor considered more elevated than the rank of ordinary *archontes*. Unlike the 10th century, there are not many sources of a diplomatic character in the 11th century, but it can be noticed that this title was still applied to the rulers of the same countries, and that it still designated the same rank and had the same meaning in the imperial diplomatic usage. It should be underlined that this title was *never* used in the general and undefined meaning of a *ruler*.

It can be assumed that the Serbian rulers of the 10th century were officially known as *archontes* by the imperial court of Constantinople. It is hard to tell, but there is a strong possibility that this was also the case in the 11th century. So, Constantine Bodin held the higher-ranking title than his predecessors. It is also known that his father, Michael, started using the title of *king* some time before January 1078. Could it be possible that Bodin's use of a higher-ranking title on his Byzantine seal reflected this change in title and rank that his father had undergone? My opinion is that it cannot be considered as a pure coincidence that he used the title of *exousiastēs* just a short while after his father was first mentioned as *king*. According to the diplomatic models of the 10th century, which were still in force during the 11th century, the imperial court had no means to acknowledge the title of *king* to the Serbian ruler other than by officially calling him *exousiastēs* instead of *archōn*. This could happen only when relations between the emperor and the Serbian rulers were friendly. It is also very probable that this happened on the same occasion when the emperor awarded Bodin with the very high-ranking courtly dignity of *prōtosebastos*. Because this dignity was created by the emperor Alexius Comnenus, all of this could happen only after he became emperor in April

1081, and before the battle of Durazzo, in October of that year, in which Bodin was meant to participate, but he deserted.

By acknowledging the style of *exousiastēs* for the Serbian rulers instead of the former *archōn*, the emperor acknowledged the change in title that they themselves underwent some time prior to 1078. But, by this act the emperor did not acknowledge Serbian independence. This meant only that the Serbian ruler now held a higher position in the hierarchy of the imperial subjects and vassals, and he was still obliged to answer to the imperial *keleuseis*.